

Jutustuse ja romaani vahel: Elisabeth Aspe linn¹*Elle-Mari Talivee*

Elisabeth Aspe.
EKLA, A–10: 2.
Foto: Küstner, Pärnu.

Elisabeth Aspe (1860–1927) on autor, kelle loomingu tuumik jääb aega, kus trükivalgust nägid esimesed eesti romaanid ning romantilisse oma rahva minevikust jutustamisse hakkas põimuma realistlike noote. Aspet on nimetatud sügavamate ja tõsisemate 19. sajandi lõpu vararealistide hulgas (Urgart 1927: 949) ja 1880. aastate väljaküündivaimaks eepikuks (Undla-Põldmäe 1960: 755), kelle puhul on esile toodud huvitavaid olustikukirjeldusi ning eriti Pärnu jäädvustamist eesti kirjandusse (samas, 755). Siiani pole aga süvenetud sellesse, millest ja mismoodi kajastub tema jutustustes täpsemalt maa ja linna problemaatika. Käesolevas artiklis on püütud vastust leida küsimusele, milline oli Elisabeth Aspe linnadiskursus, jälgides lähemalt linnakirjeldusi ja kirjandusteoste keelekasutust tema romaanides ja jutustustes.

Linn oli 19. sajandi lõpus eesti maarahva jaoks vastuoluline nähtus. Linlik eesti kogukond alles hakkas kujunema ning võiks öelda, et eestlastel ei olnud „oma” linna 20. sajandi alguseni, ehkki linnakeskkond oli alati olnud kutsuv ja läbi sajandite oli ka maarahva päritolu alamrahvast seal elanud, sest linn vajas töökäsi, pakkudes vastu teatavaid hüvesid. Algupärane eestikeelne kirjandus ja eestlastest linnakodanlusega linn hakkasid kujunema

¹ Artikli valmimist on toetanud ETF-i grandid nr 7454 („Eesti (kirjandus)kultuuri oikumeeniline aspekt”).

kõrvuti, ehkki eestlast nähti elamas ikkagi maal. „Balti Robespierre” ja „Peterburi mässaja” Carl Robert Jakobson (Kampmaa 1913: 115) uskus maaelus peituvasse õnne, võitles eesti-keelse ja -meelse koolihariduse ning talupoja harimise eest. Oma Viljandi lehega Sakala pani ta aluse rahvuslik-talupoeglikule ideoloogiale, ideaaliks „tõesti prii mees oma prii maa peal” (Jansen, Põldmäe 1959: 38, Jakobson 1959). Mitmes 1880. aastate proosateoses on Jakobsoni seisukohti ka tsiteeritud: seda on teinud temast lähedalt mõjutatud Lilli Suburg jutustuses „Liina” (1877), Maximilian Pödder jutustuses „Bob Ellerhein” (1884) ning Elisabeth Aspe jutustuses „Ennosaare Ain” (1888). Linnaga seostusid võõras keel ja meel: saksastumine, kadaklus, oma rahva mahasalgamine. Vastukaaluks on Mart Laar osutanud, kui suur oli linnade roll rahvuslikus liikumises: seal tekkis eesti haritlaskond ja need toimusid kohati liikumise keskustena (Laar 2005: 237, 382). Valimise vajadus maa või linna vahel ning sellega seonduv poleemika sai alguse hiljem (Kruus 1920: 55) ja oli seda vastandlikum: näiteks kuulutas 20. sajandi algul Postimehe peatoimetaja Jaan Tõnisson eestlased maameeste rahvaks (Tõnisson 1911). Toomas Karjahärm ja Väino Sirk on resümeerinud, et Tartu eesti ringkonnad nägid linnas ohtu rahvuse julgeolekule, elujõule ja tõutervisele ning Tõnisson ja Villem Reiman lootsid sellele, et võimalikult paljud eestlased jääks seotuks maaga ega rändaks välja ega linna (Karjahärm, Sirk 1997: 220–221). Alles nooreestilik mõttemüüri hakkas tõukuma sellistest nähtustest nagu vabrikud, tehnika ja tööstus, millest lähtus tulevikku suunatus – nii pandi alus linnakultuurile (Sarapik 2008: 242). Linnakultuuriga tuli leppida ka seetõttu, et rahvale pidi tekkima juhtiv klass – just linna koondus jõud, võim ja vaim (Ridala 1913: 335).

Ilukirjanduses ei kujunenud näiteks eesti kunstluules 19. sajandil linnast õnnelikku ruumi enam kui poole sajandi jooksul (Kepp 2008: 18).² Linn oli võõras, sakslik keskkond, vaenulik entiteet, mida vastandati idealiseeritud maamiljööle (samas, 18); ka mujal Euroopas igatse- sid romantikud maaidüllile (Tuan 1990: 106), 19. sajandi linn seostus seal haiguste ja vabri- kuviledega ning arenguromaani peategelane pidi suurlinna pahede virvarris hakkama saama (Bennett jt 2008: 34). Realistlik linnakujutus noores eesti proosas sai samuti hoiatava alguse: näiteks Aspest viis aasta noorem Eduard Vilde kirjutas 1891. aastal „tõsiste sünd- mustatöölise lohutuid elutingimusi. Tema 1898. aastal ajalehesabas ilmuma hakanud „Raudsed käed” hoiatas linna tulevaid talupoegi sellise tõmbejõu hävitava lummuse eest (Viitol 2009: 70).

² Linna peeti ebasobivaks eriti just naistele ja linnanaise pahelisust vastandati talunaise vooruslikkusele (Kepp 2008: 15).

Elisabeth Aspe elu- ja loomelu

Elisabeth Aspe (pärast abiellumist kodanikunimega Nieländer), Lilli Suburgi ja Lydia Koidula kõrval eesti vanema kirjanduse kaanonisse jõudnud kirjanik, sündis 1860. aastal Vana-Pärnus veskiomaniku tütreana, õppis Pärnu Kõrgemas Linna-Tütarlaskeskoolis³ ja siirdus 1891. aastal ajutiselt tööle Peterburi. 1892. aastal naasis ta perekondlikel põhjustel Pärnusse, abiellus ning kasvas enda ja varalahkunud õe lapsi, võideldes perekonda hävitava tuberkuloosiga. Aspe oli Eesti Postimehe kaastööline ning luuletanud ja päevikut pidanud noore autori algupärased jutustused ilmusid esmakordselt ajakirjanduses (esimene neist, „Enne ukse lukutamist”, Eesti Postimehes 1881. aastal). Sellal alustas Aspe ka tõlketöödega.⁴ Tuntuimad Aspe jutustused on „Kasuõde” (1887), „Ennosaare Ain” (1888) ja „Anna Dorothea” (1891), mida on korduvalt välja antud ka hiljem. 1880. aastate lõpp ja 1890. aastate algus oli kahtlemata kirjaniku loomingu õitseajaks: lisaks mainituile kirjutas Aspe jutustused „Maantee päält” (1889), „Ilmaaegu” (1891) ja „Meremehe mõrsja” (1890), millest viimase kohta on Arno Raag leidnud, et see võiks olla põneva ja suurejoonelise romaani konsept (Raag 1928: 57). 1885. aastal kirjutas Aspe ajalehes Olevik õpetlikke kirju neidudele ja noorikutele. Hilisemasse perioodi jäävad pikem jutustus „Aastate pärast” (1911) nii Postimehes kui ka raamatuna, lühipalad, lapsepõlve- ja laulupeomälestused Lastelehes. Pikema biograafilis-kriitilise essee on Aspest kirjutanud kirjandusloolane Arno Raag (1928), tema loomingu retseptiooni kaasajas on käsitlenud Aino Undla-Põldmäe (1960: 754) ning Oskar Kruus on leidnud inspiratsiooni tema elu- ja loomeloost (Kruus 1971). Kirjanikku toetas väikse pensioniga Eesti Kultuurkapital. Aspe suri 1927. aastal ning on maetud Vana-Pärnu kalmistule.

Tänapäeva noorema põlvkonna kirjandusuurijatest on Elo Lindsalu osutanud, et loomingu kõrgetaset saavutamast takistas Aspet – nagu mitmeid teisi tolle aja naiskirjanikke – napp üldharidus ning vaimse iseseisvuse kättesaamatus (Lindsalu 2008: 26). Veskitalu pärijana oli Aspel „oma tuba”, kodune rahvuslik vaim ja eestikeelne raamatukogu, ristiisaks Johann Voldemar Jannsen ning vähemalt nooruses majanduslikult muretu põli.

Aspe alguses saksa-, siis eestikeelne päevik peegeldab igatsust näha ka teistsugust maailma (Undla-Põldmäe 1960: 753). Aastaid hiljem nendib ta kirjas Peterburis teeninud

3 Höhere Stadt-Töchterschule zu Pernau, kus said hariduse ka teised 19. sajandi eesti esimesed naiskirjanikud Lydia Koidula ja Lilli Suburg (toim – M. L).

4 Esimene tõlge oli Wilhelm Jensenil „Karin von Schweden”, mis ilmus küll alles 1883. aastal.

tütrele, et viibinuks võõras suurlinnas hea meelega pikemalt.⁵ Perecondlikud kohustused seda ei võimaldanud: pealinnas viibimine jäi lühikeseks, sest ta kutsuti koju öde pöetama. Varasemad Aspe-käsitlused näivadki küsivat, miks ta ise ja ka tema jutustuste naispeategelased valisid allaheitlikult omaenda õnne eest seismise asemel teiste eest hoolitsemise. Aspe teoste naiskujule on iseloomulikuks nimetatud passiivsust ja lootust, et see, mis on saatusest määratud, tuleb ka selle eest võitlemata (Urgart 1927: 950). Undla-Põldmäe on Aspe saatuskindlust sidunud sügava usklikkusega (Undla-Põldmäe 1960: 753) ning võimalik on saksa naiskirjanike Otilie Wildermuthi, Wilhelmina Heimbürgi (Berta Behrens) jt mõju (Raag 1928: 3). Ent passiivsus on siinkohal tegelikult küsitav kategooria. Ehkki Aspe naistegelased oma õnne eest otseselt ei võitle, on nad sageli iseseisvad ja põhimõttekindlad, lahkudes armastuses pettununa teenima võõrsile või langetades pikemalt kaalutlemata üsnagi pöördelisi otsuseid. Ka kirjaniku enda eluloost ilmneb pigem elujulgus, olgu selleks otsus võtta enda kasvatada kõik orvuks jäänud õelapsed või pärast abikaasa surma end maksevõimetuks kuulutamise asemel ponnistada aastaid mehe võlgade maksmise nimel (Raag 1928: 64–65).

Kui kõrvutada Aspet mõne naisautoriga maailmakirjandusest, ei oleks võrdlus Jane Austeniga kohatu: kui poleks olnud perecondlikke kohustusi, mis uudishimuliku hingega kirjanikku aastateks kammitseksid, võinuks tema sulest sündida nii mõnigi mahukam teos, nii mõnigi erakordselt huvitava hingeeluga kangelanna.

Aspe jutustuste kirjanduslik linn

Kirjutades oma parimad teosed 1880/1890. aastatel, kujutas Aspe mõned aastakümned varasemaid sündmusi. Jutustuses „Ennosaare Ain” on näiteks oluline märksõna *ärkamisaeg*, hilisemas jutustuses „Aastate pärast” tuleb muu hulgas juttu 1860. aastatel sündinud Eesti Aleksandrikooli ideest. Iseseisva mõtleja ja rahvuslasena oli Aspe usku Eesti edusse (Raag 1928: 44).⁶

Aspe esimeses laiemalt tuntud jutustuses „Kasuõde” – vararealistlikus, enamjaolt epistolaarses vormis teoses – on tegemist maaelu idüllilise kirjeldusega, kus on olulisel kohal just

5 Kiri tütrele Karin Nieländerile 15. sept 1914 (EKLA, f 6, m 1: 1, l 19/36). Oma „Tagebuchis” kirjutas Elisabeth Aspe 1. dets 1913: „Oleksin kõiget väest ka välja püüdnud teiste inimeste sekka. Aga vanemad olid vanad, olime noorema õega nende viimased lapsed. Ei tihkanud meid oma juurest lasta, pidime nende seltsis elama, neid teenima ja pöetama kuni nende surmani. Nii läks esimene pool elust mööda.” (EKLA, f 6, m 1: 4, l 168.)

6 Aspe ema oli rahvakooliõpetaja ja maaharilase Abram Holteri õetütar ning nii tema kui ta tulevane abikaasa Madis Aspe õppisid Holteri koolis Eametsas. Kampmaa kirjutab: „Kui vaimustatud Eesti sõbra Rosenplänteri õpilane istutas Holter oma aatelise ilmavaate ja tulised tulevikulootused oma rahva kohta ka oma õpilaste hingedesse ja selle tagajärjel valitses meie naiskirjaniku vanemate majas täiesti rahvuslik vaim ning lootusrikas armastus kõige vastu, mis kaasvendade vaimuvalgustuseks sündis, ehk küll perekond „linna ääres” elas ja kadakasaksluse ümbrus – rahvasuu nimetab Vana-Pärnut otse „kadakakülaks” – neidki paenutada püüdis” (Kampmaa 1913: 237).

maa ja linna (või ka maa- ja linnanaise) vastandus.⁷ Tegevus toimub maal vesiveskis, miljööd on kujutatud napolisõnaliselt, tegemist võiks olla bachelard'iliku poeetiliselt kujutletud maailmatunnetusega, seosega alateadvuse sügavusest, mis aktiveerib lugejas omakorda tema isikliku, koduse, intiimse ja õnneliku mälestustemaja (vt Bachelard 1999: 50–51).

Linna on kujutatud siin otsekui tagaplaanil ähvardava ohuna, ent raskustest, otsesõnu linna mõjudest saadakse võitu – idüll võib jätkuda. Arno Raagi tsiteerides on peategelane Anu terve ja tugev, seevastu on linnast toodud proua Maia Willmann

[...] linnakultuuri hävitavas õhkkonnas niivõrt rikutud, et sisaldab nii füüsiliselt kui vaimliselt degenerandi tunnuseid (nõrk tervis, ühekülgne lõbujanu). Ema haiglase, rahutu vere ning nõrga tervise on pärinud ka ta oma nimeline tütar, kes jutustuse lõpul juba 5-aastasena maamulda variseb. (Raag 1928: 51.)

Linlik eluviis, „linna lõbu ja lust” on järelikult hävitav. Kui perepoeg Otto linna kooli saadetakse, palub ema teda „heaks ja ilmsüütaks jääda petise maailma keskel” (Aspe 1913: 34), ehkki Ottol endal on siiski küll „päratu suur rõõm kord maailma ja suuremat linna näha” (samas, 35). Maia õde, linnatüdruk Elsa, leiab omakorda maaelu kohta, et „[...] oleksin siia igavuse kõrbe ära surnud nagu Maia. T-s on pühade ajal iga päev näitemäng ja tantsuõhtu, – seal on tuhat korda ilusam [...]” (samas, 88), temagi oli juba linna mõjul „hirmus kahvatanud ja ta ilusad sõstrasilmad nii sügavasse vajunud!” (samas, 92). Ometi on Maia linnaigatsuses poeesiat: talle ei meeldi talus ükski koht peale veskitammi ääres seisva lõhmuse aluse: „See paik, millest kellegi inimese hingel kasu pole ja kus valjust vete mühinast kõrvad huugama jäävad, oli ometi ta meele järele [...]” (samas, 59). Küllap on see paik oma helide ja peadpöörivalt kiire vetevooluga tema jaoks midagi, mis meenutas elu linnas, tema koduse ümbruses: rahvamurru sagimist ja rahutut tänavamüra.

„Kasuõde” linnaeituse tagapõhja tuleb otsida ärkamisaegsest ideestikust. Aspe oli kahtlemata kirjanik, kes armastas kontraste ja mustvalgeid vastandusi. Vastandamist jätkas ta ka pärast „Kasuõde”, ent kahe tooni piirile hakkab edasises loomingus tekkima varjundeid. 1888. aastal ajalehe Olevik lisas ilmunud „Ennosaare Ainis” (Aspe 1888) areneb tegevustik juba palju avaramas ruumis: Ennosaare talu ja Sauga mõisa kõrval ka kahes linnas, Pärnus ja Moskvas. „Ennosaare Ain” võiks tegelikult küündida lühema haritlasromaanini, põhinedes

⁷ Jutustuse sisu on lühidalt järgmine: vaenelaps Anu satub elama vesiveskisse ja hakkab armastama perepoega, kes aga suhte katkestab ja abiellub linnaneiuaga. Anu lahkub mõneks aastaks ja leiab naastes, et linnapreili on vahepeal surnud, olles tekitanud enne rohkesti õnnetust ja segadust. Anu aitab veski ja nukra perepoja jalule ning lõpp on loomulikult õnnelik.

osaliselt tõelisel prototüübil,⁸ kõrvaleesmärgiks ka perioodi ajastutruu kujutamine. Romaanižanr hakkas Eestis tuult tiibadesse saama umbkaudu Aspega ühel ajal⁹ – eeskätt ajaloolise romaanina, mis oli olnud tänu Walter Scotti teoste menule Euroopa 19. sajandi kõige edukam kirjandusvorm (Moretti 1999: 33). Esimene Scotti tõlge eesti keelde ilmus ajakirjanduses alles 1888, „Ennosaare Aini” ilmumisaastal (Neithal 1999: 7).

Mihhail Bahtin on analüüsinud idüllil purunemist 18.–19. sajandi romaanis (Bahtin 1987: 163) ning Franco Moretti on sidunud romaanižanri populaarsuse rahvusriikide tekkimisega (Moretti 1999: 17). 18. sajandi lõppedes sai alguse hulk protsesse (muu hulgas industriaalne plahvatus, paranenud liikumisvõimalused, massiline sõjaväeteenistusse võtmine), mis kõik rebisid inimese kohalikust olustikust välja ja paigutasid ta määratult laiemasse konteksti. Paigatruuduse asemele tekkis laiem, rahvuslik dimensioon, mis vajab mõistmiseks uut sümboolset vormi, millel erinevalt hümni või monumendist oli võime muuta tekkiv rahvustunne looks (samas, 17, 20). Kaugus ei olnud enam võrdne saatusega: see muutus hoomatavaks ja kaardistatavaks ning selle kujutamine ei mahtunud enam külajutu žanrisse. Eesti oludes sattus romaani tulek perioodi, mil aeg oli taas pingestumas: Aleksander III võimuletulekuga 1881. aastal oli Eestis alanud venestusperiood, mis hakkas kümnendi lõpul mõjutama tsaaririigi provintside põlisrahvaid. Siinkohal on heaks näiteks Eduard Bornhöhe ja Andres Saali romantilised, erinevaid tõlgendusvõimalusi pakkuvad ajaloolised jutustused.¹⁰

Aspe oli „Ennosaare Aini” kahtlematult teinud juba selle pöörde, mida alustas Lydia Koidula saksa kirjaniku W. O. von Horni (Friedrich Wilhelm Philipp Oertel) „Perüamaa viimset inkat” tõlkides ja ümber kirjutades (Peiker 2006) – rahvusmõtte toetamine on olemas Aspe

8 Selleks oli tõenäoliselt Uulu aidamehe poeg Jakob Tülk (1830–1918), kes sai alghariduse Pärnus, õppis Tartu maaliselliks, sai seejärel Liivimaa rüütelkonna maamõõtjaks (end Tartu ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas täiendades), õppis Strasbourgi ülikoolis matemaatika-loodusteaduskonnas ning oli sealses tähetornis assistendiks. Ta jõudis õppida ka Genfi ja Pariisi ülikoolis ning rakendas 1870. aastate lõpul Tartusse tagasi jõudes väga aktiivselt oma teadmisi ühiskondlikus elus (Veski 1918: 108–111). Aspe veetis neiuna sageli aega oma tädi juures, kes oli Uulu koolmeistri Oidermanni abikaasa (Raag 1928: 22).

9 Bernard Kangro järgi tuli sõna *romaan* kasutusele 1879. aastal ajalehes „paha jutu” tähenduses. 1882. aastal seoti see juba „pitkema jutu” määratlusega ning esimesed seda nime kandnud algupärandid olid Jaak Järve „Vallimäe neitsi. Algupäraline romaan Eesti minevikust” (1885) ja Eduard Vilde „Teravad nooled. Algupäraline romaan” (1885) (vt Kangro 1940: 332–334).

¹⁰ Peeter Torop on selliseks rahvusriiklust toetavaks romaaniks nimetanud Fjodor Dostojevski romaani „Kurjad vaimud” (vt Torop 1997: 639).

algupärase loomingus. Aspe tugevat Koidula mõju¹¹ näitavad siin ka tsitaadid poetessi luulest, mis on enamiku peatükkide epigraafideks, näiteks:

Kuid imelikult kõndis tasa
Üks muistne jutt veel üle maa,
Kuis enne prii su rahvas olnud
Ja kuda oma põhja pinnal
Kord Eesti rahvas seisatand.

(Aspe 1910: 39).

Aspe jutustustes on omamoodi dominantelement ja mitme tähenduse kandja jõgi. „Ennosaare Ainis” on jõeale antud rahva saatuse metafoor, näiteks ütleb sakslane Adalbert jõe kohta, et see on „tuim ja pikaline, nagu kõik olu meie maal” (Aspe 1910: 50), põhjas aga muistse põlve aarded peidus. Jõgi on kui omaette narratiiv, mis jutustab muistsest linnast jõepõhjas, millest vaid vanainimesed maarahva hulgast rääkida teavad ja mis võiks kanda millegi põlise, muinasjutulise ja saatusliku tähendust, ehk nagu ütleb onu Adalbert pilkavalt Jakobsonile osutades:

Kui sul luuleandi oleks, mu poeg, pööris ta korruga teravalt pilgates Aini poole, siis võiksid sa vaikselt kuuvalgeil õhtuil mõndagi saladust siit lainilt [lainetelt] kuulda saada; näituseks et su sugurahval enne meie siiatulekut looma nahkadel, millega nad endid kat-sivad, kuld palistused olnud ja hobuste sabad üle hõbetatud, ja muid hullusid juttusid veel, mis nüüdsel ajal paar noort tohtrit rahva mälestusena ette kandma on hakanud. (Samas.)

Lisaks jõeale ja linnale on Aspe rohkelt kirjeldatud maastik Pärnu kandi küla ning sellega tihedalt seotud Sauga mõis. „Ennosaare Aini” sisuks on kõrgema hariduse saanud eestlase Aini võõrdumine oma rahvast ja võõraks jäämine ka uues keskkonnas. Loo lõpul pöördub Ain armastuse mõjul siiski tagasi oma rahva sekka. Siin on poleemikat samal perioodil baltisaksa kirjanduses esile kerkinud alaväärstava suhtumisega eestlastesse (vt Lukas 2000), ent ilmneb ka tollane võimalik haritlase kaksikidentiteet (Jansen 2007: 362–365) ehk korruga nii sakslaseks kui ka maarahva liikmeks olemine ja vastavalt vajadusele näiteks keele ja käitumise valimine, sellega kaasnevad võimalused, mis panevad või isegi kohustavad unustama oma juured.

¹¹ Koidula loomingust võib olla inspireeritud ka Aspe esimese, väga keerulise süžeeaga Pärnu randlaste elust jutustava algupärandi, 1881. aastal ilmunud jutustuse „Enne ukse lukutamist” pealkiri (Koidula samanimeline jutustus oli ilmunud 1868).

Vaade Aspede tuuleveski asukohale Pärnu ja Sauga jõe vahelisel neemel. EKLA, A-37: 3588.
Foto: O. Kruus, 1966.

Jutustuse probleemiesetus, linna läinud Aini saksastumine, ei lähtu küll muust kaalutlustest kui murtud süda ja ähmane lootus, et kui temast saab saks, kõlbab ta oma saksa soost armastatule Hildele. Ainis endas on vähe haridusejanu, mis iseloomustab hiljem Karl Ristikivi romaani „Rohtaed” tegelast Juulius Kilimitti või A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse” teise osa protagonist Vargamäe Indrekut, kes mõlemad kirglikult õppida tahavad. Kooliskäimise põhjuseks on Aini puhul baltisakslasest valgustaja, mõisapreili veidrikust onu Adalberdi huvi talulapse harimise vastu.¹² Kirg õpitud astronoomia vastu ärkab noormehes hiljem omamoodi aseainena eraelule ja kaotatud armastusele. Tagasitulek oma rahva juurde on kantud juba ärkamisaja ideedest, ajendiks siingi armastus: jutustuse teise, positiivse kangelanna, rahvuslikult meelestatud Olga mõju.

Esmapilgul võrdlemisi lihtsakoeline armastuslugu peegeldab lugeja teadvuses tekkiva implitsiitse autorikujundi kaudu ärkamisaegeid tõekspidamisi, mida kannab ka tegelaskõne. Implitsiitne jutustaja, kes mõnel korral kasutab ka meie-vormi, end nõnda kujutletavale lugejale lähendades, on ühtlasi sündmuste kõiketeadev otsene tunnistaja, kuid rõhutab aegajalt distantsi toimunuga – mainides näiteks, et lugu juhtus „külli viiskümmend aastat tagasi” (Aspe 1910: 5).

Seejuures on tajutat ka jutustuse kirjutamise aja alltasand, millest otsesõnu ei räägita ning mida võib-olla ka selgelt ei teadvustata. Üheks näiteks võiks olla Ennosaare Aini

¹² „See oli proua Helene noorem vend Adalbert, vana veider, aga heasüdameline poissmees, kellel elus mõndagi villu läinud, mispärast ta omal õiguse arvas olevat, mõnegi asja peale teist karva prillidega vaadata, kui muud inimesed. Ta elas Pärnu linnas ilma ametita omast rahast ja oma teadusele. Nimelt oli ta suur tähetundja, ja ehk see aeg külli ammugi möödaks oli, mil Tartu ülikool kõige oma õpeabinõudega lühikese aja Pärnus oli asunud, ja nüüd iga õpetlane ilma väljaspoolise toeta omal nõuul pidi töötama ja uurima, oli ta siiski Pärnu linna elama asunud ja ei mõtelnud elukohta muuta.” (Aspe 1910: 33.)

Moskvasse-sõidu kirjeldus. Ain näeb päralt jõudes tundmatut maastikku, mille puhul kerkib küsimus, milline on vaataja võimalik positsioon: ta läheneb linnale, mis asub kõrgel (tee läheb kogu aeg märke), paistavad majad ja jõgi, see viimane küll ilmselt ainus tuttav element maastikus:

Pikk ja vaevaline oli teekond, kuni reisisiht lähenes ja kuulsate Kremli tornide kuldläige meie reisija silma paistis. Välgukiirusel sõitsivad väikesed viledad Vene hobused kerge tarantassi nimelise Vene vankri ees läbi täielises kevade ilus särava ja õitseva maakonna ja ütlemata ilusalt ja toredalt hiilgas ja virvendas hele päikesepaiste vana püha linna mitmekarvalise lugemata tornide hulga peal. Vilistades keerutas noor Vene voorimees piitsa, ilma et ta oma hobuseid oleks löönud, lugemata meelitussõnad patras ta neile ette nagu meelemõistjatele inimestele, sest tee tõusis aeg ajalt kõrgemale ja oli raskem sõita. Pool uimaselt vaatles Ain määratumat majadekogu, mis haljendavate puude ja kevadisel võimul kohava Moskva jõeveertel lahkelt vastu paistsivad. (Samas, 113.)

Linnamaastik hõlmab mitut mõõdet. Kõrge asupaik, tornide kuldläige on maatähisena ilmselt võimu sümboliks, selle visuaalne mõju¹³ on aga ka ruumiline väärtushinnang – kas on kõrgemal ja taevale lähemal asuv parem (Lotman 2006: 367) või tahab kirjutaja sellesse nõnda suhtuda?¹⁴

Moskvat nimetatakse lisaks *pesalinnaks*, kohaks, kus pesitsetakse, kus midagi koorub, kasvab ja levib. Kerkib küsimus, kuidas võidi Aspe-aegses lugemisvaras Moskva linna kirjeldada, ning huvitav on võrrelda Aspe tegelast tema kaasaegse kirjaniku Maximillian Pödderi peategelase Bob Ellerheinaga, kes vaatab Moskvale hoopis ülalt alla:

Ja kes kord ülevalt Varblasemägedelt on Moskva punaste ja roheliste katuste peale vaadanud, päikesepaistel säravate kullatud tornide iludust on silmitsenud, see peab seda igapidi tõendama (Pödder 1977: 55).

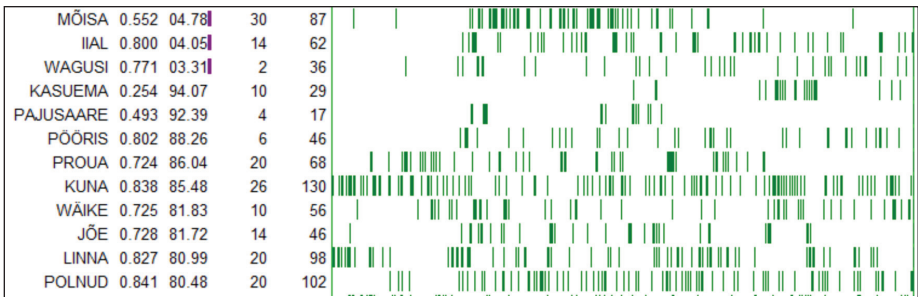
13 Claudia Trillo on kirjutanud Orvieto linna katedraalist, mis ehitati kõrgele kohale, et linna tähtsus ja võim paistaksid kaugele. Keskaegsetel joonistustel on kirikut kujutatud ebaproportsionaalselt suurena: esmajoones oli tollastel joonistustel eesmärgiks rõhutada kiriku tähtsust. See oli pealinna tähtsust rõhutav sümbol, mis esindas võimu ümbritsevaile maile, niiis Orvieto rolli metafoor (Trillo 1998). Indrek Hargla romaanis „Apteeker Melchior ja Oleviste mõistatus” (2010) kerkib tegelastel samasugune küsimus Oleviste kiriku kohta: kas pühakoda võib olla ehitatud laevade kaubalinna meelitamise eesmärgil või toob selline teguviis hukatust?

14 Aspe poliitilisi vaateid olevat iseloomustanud usk Eesti edusse, kriitilisus sakslaste suhtes ja sellest tulenev poolehoid keiser Aleksander III-le (vt Raag 1928: 43).

Linna-sõna lummus

Lugeja adub, et „Ennosaare Ainis” on just sõnal *linn* sootuks erilisem roll kui „Kasuões” – sõna jääb tahtmatult silma ka sõnakorduste kaudu omalaadse leitmotiivina, nagu näiteks siin (vt ka joonis 1):

Ämarik oli juba kätte jõudmas, kui laev tasamalt l i n n a alt mööda libises, ja kokkudes põgenesivad pool unised lained kaldale, kust nad aga sedamaid jälle tagasi jooksid vaatama, kuis l i n n külalised vastu võttis. L i n n ei ole nüüd, ega olnud sel ajal peale Riia l i n n a kellegi muuga korralises ühenduses; ja et Pärnu l i n n a l a s e d tänulise loomuga, siis tulevad nad, kui iial võimalik, ikka „laeva” vastu võtma, kes ainu üksi neile paar korda nädalas uudist toob.” (Aspe 1910: 7; minu rõhutused – E.-M. T.)

Joonis 1. Sõnavormi *linna* esinemissagedus Aspe jutustuste „Aastate pärast”, „Ennosaare Ain” ja „Kasuõde” tekstikorpuse alusel, võrdluseks mõne sõna (mõisa, iial, vagusi, kasuema, Pajusaare, pööris, proua, kuna, jõe, polnud ja väike) esinemissagedus samas korpuses. Tähelepanu võiks pöörata ka sõnadele mõis ja jõgi – mõlemad on Aspe maastikes olulised elemendid.

Linna-sõna lummus on Aspel bahtinlik: mitmeplaaniline, dialoogiline, konfliktne ja polüfooniline, milles helisevad üheaegselt mitmed hääled (Bahtin 1987: 230).

Eesti Kirjandusmuuseumi Kreutzwaldi sajandi andmebaasis¹⁵ digiteeritud ja tärgituvastatud Aspe tekstidest moodustatud väikese tekstikorpuse analüüsist ilmneb, et sõnavorm *linna* on kõigi sõnade sagedusloendis juba esisajas – see näitab sõna tihedat kordumist

15 „Kreutzwaldi sajandi” andmebaas (vt <http://kreutzwald.kirmus.ee>) on sisurikas kultuurilooline teabekeskond, mis sisaldab interaktiivsetele ajatelgedele paigutatud eesti ajaloosündmusi, alates 1850. aastast ilmunud eestikeelsete ilukirjandusteoste esmatrükkide digitaalkoopiaid ja täistekste, isikutuvustusi, fotoarhiive jm (vt Laak 2010). Tekstikorpuse moodustamisel tingis valiku just digiteeritud tekstide olemasolu: kõik Aspe jutustused praegu veel sel kujul kättesaadavad ei ole.

tekstides.¹⁶ Näeme, et Aspe mainib *linna* märgatavalt tihedamini, kui seda tehakse tänapäevases keeles (vt Kaalep, Muischnek 2002: 154). Võrdlus suurema hulga Aspe romaanide aegsetest tekstidest moodustatud korpusega kinnitas samuti, et *linna*-sõna kasutab Aspe statistiliselt rohkem, kui seda leiame teiste tema kaasaegsete kirjanike teostes. Linn on läbivaks teemaks Aspe jutustuses „Aastate pärast”, „Ennosaare Ain” ja „Kasuõde” (sõna jaotumist nende jutustuste alusel moodustatud tekstikorpustes illustreerib joonis 1).

Linn huvitas autorit esiteks kui linlast, ent lisaks võiks põhjuseks olla ka varase linna-romaani tekkimise eelkaja ja toimuma hakkav muutus. Arenguromaan kujutas sageli just provintsinooruki saabumist suurlinna. Moretti on väitnud, et linnaromaani tekkimisel sündis uutmoodi jutustamisviis, nihe maailmapildis: enam ei sobinud iseloomustamiseks binaarne narratiivimaatriks oma aksioloogilise jäikusega, vaid sündis lugu, kus tähtis oli ka kolmas osapool (Moretti 1999: 73) – see, mis raamistikus kindlaksmääratud kohale enam mahtuda ei tahtnud. Moretti näiteiks on Honoré de Balzaci ja Charles Dickens romaani kolmas agent, mis/kes lõikub jutustuse liini ja muudab selle kulgu, esiti kui mõni ühiskondlik nähtus, siis aga juba kui ehtne protagonist (sammas, 109). Ka Aspe jutustuse pinge peaks põhinema opositsioonil, kangelase heal ja tema vastandi halval maailmal. Ent „Ennosaare Aini” linn on juba midagi muud: erinevalt „Kasuõest” on seda raske määratleda kui „halba” või „head” ning teema vajab lähemat, põhjalikku uurimist. Ka naistegelaste vastandamisele, „Kasuõe” veskineiu-linnapreilit meenutavale olukorrale, mille iseloomustamiseks sobiks ideaalselt binaarse semantilise opositsiooni põhimõtte, hakkab „Ennosaare Aini” sekundeerima miski muu ja seletamatu. Kontrastid, mida kirjanik tegelikult armastab, ei ole enam nii tugevad: pigem on mõlema kangelanna iseloomu püütud süveneda empaatiaga. Lisaks võib aga küsida, kas oma rolli hakkab mängima linn kui keeruline, mustvalgesse raamistikku mittesobiv tegelane. Oma osa on ka Oskar Urgarti mainitud kahe kirjandusliku voolu vahel paiknevale omasel dissonantsil (Urgart 1927: 949), mida piltlikult võiks nimetada ka romantilise kindluse muutumiseks realistlikuks linnaks. Selguse saamiseks tuleb korraks heita pilk Aspe linnakirjeldustele.

Linn Aspe romaanide tekstikorpuses¹⁷

Aspe kodulinn Pärnu kujunes 19. sajandil kindluslinnast supellinnaks. Linna põhikuju määrasid muistne kindlus, meri ja Pärnu jõgi ning südalinna tänavastiku põhijooned olid

16 Keelekorpuse uurimiseks on kasutatud tarkvara WordSmith Tools Version 5.0 (autoriõigus M. Scott, vt Scott 2004).

17 Sõna *linn* lähemat konteksti olen käsitlenud konverentsiettekandes „The inspiring townscape of the Estonian writer Elisabeth Aspe: urbanization, desire and the influence of context” (Talivee 2010).

üldjoontes välja kujunenud juba keskajal (Pärnumaa 1930: 686). 1834. aastal kaotas Pärnu kindluslinnana tähtsuse ja keiser Nikolai I kinkis kogu kindluse linnale. Linnamõisate tõttu oli Pärnu oma suuruse kohta jõukas, mis võimaldas tegeleda haljastuse, puurkaevude rajamise, kanaliseerimise, sillutamise ja elektrifitseerimisega (Vunk 2007: 6). 1840. aastatest võeti suund supellinna rajamisele, mille õitsengu tegi hiljem võimalikuks tööstuse tekkimisele aluse pannud raudtee. 1860. aastatel elas Pärnus 6690 inimest (vrld Tallinnas 20 680), 1880. aastal 12 682 inimest (vrld Tallinnas 43 880).

Aspe jutustustes kirjeldatud linnaruumi kuuluvad enamasti väravad, müürid ja vallikraavid, puiestik või park, suur laadaplats, uulitsad ning sillad, kaunistuseks tornid – linnast lahkudes paistavad viimased „väiksed kui laste kannid”.¹⁸ Jutustuses „Anna Dorothea” joonistub Pärnu linn välja Aspe linnamaastikest vanimana,¹⁹ olles keskaegsete linnamüüride vahele suletud ruumi kirjeldus, taustaks Põhjasõja lõppemise puhul korraldatud rahvapidu. Sündmuspaigana on linn napilt ja ometi nähtavalt esiplaanil: väike turuplats, gildimajad, linnavall, mille taha õhtul „mittesakslased” aeti, kitsas trepp, mis viib vallile, Nigula kiriku kõrge punasekatuselise torn, Tallinna värav, lipuehtes uulitsad.

Ääretult olulised näivad autori kujutatud varasema linna puhul olevat selle piirid ehk linnamüür, mille kadumist „Ennosaare Ainis” märkab kohe Moskvast tagasi tulnud peategelane, omanäoline flanöör, kes kogeb küll kodulinna suurlinnaga võrreldes võõraksjäänu, näotu ja väiksenä, ent muutununa:

Vallist, mis kui roheline vöö linna oli piiranud ja elanikke kõigi välispidiste kahjude ja hädade eest kaitsenud, näis ainult mõni tükikene üle jäänud olevat; ja kõrge kitsas vesivärav jõe pool küljes, mille treppisid mööda üles võis minna ja millel käsipuud äärtel kaitseks seisid, oli jäljetult kadunud. Kui mitmesugustel aegadel ja tundmustel oli ta kadunud värava pimedas võlvi alt läbi käinud, kui kurvalt nimelt, kui ta viimast korda siit sisse ja teispool Riia värava st välja oli sõitnud kaugele laia maailma. (Aspe 1984: 81; minu rõhutatud – E.-M. T.)

Juri Lotmani järgi kipub inimene ka kunstiteost ette kujutama piiritletud ruumina ning selle ruumi olulisim topoloogiline tunnus on piir. Piir on ületamatu ning jaotab ka tegelased

18 Kõrvalepõikena võib meelde tuletada keskaegse Tallinna võrdlemist taevase Jeruusalemmaga, mille väravast pääses varjatud ja kaitstud maailma. Nii maine kui ka vaimne linn sümboliseeris siis inimesele vabadust ja lunastust, Tallinna raad paigutas linnavärvavasse püha Viktori kujud, mis tundub kõnelevat soovist meenutada kõigile, kes väravaile lähenesid, et linna ei kaitse mitte ainult vägevad müürid, tornid ja kodanikud, vaid ka kõrgemad jõud (vt Valk jt 2007: 10).

19 Tegevusliin hargneb Põhjasõja-järgses Pärnus, kus raehärra kasutütar, imeilus Anna Dorothea põlgab ära oma armsama, vaese kunstniku, ja abiellub kiusu pärast kasuisaga, valides kunstniku kaasale avaneva rännutee asemel külluse, vesiveski ja jõuka maalapi jõe kaldal.

ruumitüüpidesse (Lotman 2006: 384). Lotmanist lähtudes võiks Aspe tegelased jagada samuti ruumide vahel. Linna piir on värav, mis lahutab kaht erinevat maailma: kodu- ja välisilma. Jutustuse „Ennosaare Ain” vanemat aega kirjeldavas osas on maarahval linna tules „pühade kingad käe peal, mis alles linna väravates jalga pandi” (Aspe 1910: 69) ning linna väravani tohib Aini saata tema poolvend, talumees Peet. Piirid eksisteerivad ka Aspe linna sees, kus linnaelanikke on eristatud *jõukamaks* seltskonnaks ning *vaeseiks ja viletsaiks*. Vahe tuleb juba riietusest, ilusas *linnariides* on häbi kõndida *lihtsa talumehe kõrval*. „Kasuões” seostus *linn ka lusti, lõbu ja lõbustuste ning pidudega*; linna elu on isegi sünonüümne lõbuga, ent lõbul-lustil võib olla negatiivne, kerglane või ehk jumalavallatu tähendus, nii on Aspe kord nimetanud ka kõrtsi kui lõbupaika. Eialgu seostub linnaga vaid ühel korral *vabrik*, kuhu „Kasuõe” Otto läheb ametit õppima.²⁰

Olukord on aga tegelikult jutustuse peategelaste seisukohalt omamoodi paradoksaalne, siin varisevad ka eespool mainitud piirid. Kodusem ja tuttavam ruum on just linn, sest tegelased elavad jutustuse olevikuajas juba linnas – see on nende keskkond. Tegelased on seega valem pool: nad pärinevad väljast, olles pigem avatud ruumi, linnamüüridest väljaspool asuva maailma tegelased. Siinne avatud ruum võib aga olla sootuks pelutav, näiteks kirjutab mõisa-preililt kosinud Saksamaalt pärit noormees:

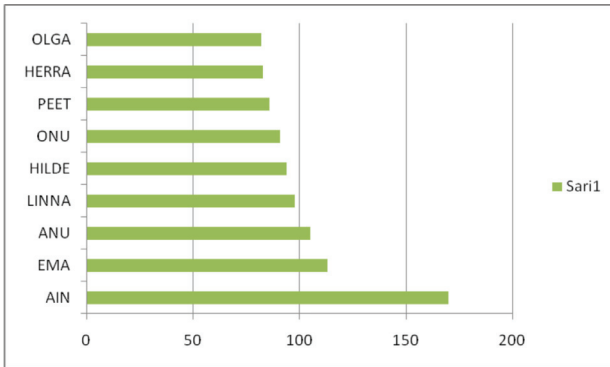
Teie maa elu ja olek, mis kohe üle piiri sõites ju nii võõralt mu peale mõjusivad, on mu mõtted – muutnud. Ma ei saa iialgi nendega harjuma, ning ei või sellepärast siin kasvunud neiut omale abikaasaks võtta. (Aspe 1910: 84.)

Müüride lagunemisega (sarnaselt kirjeldab seda Vilde romaanis „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” kui kindlustuste lammutamise protsessi) linnaruum avaneb, avatud ruumi tegelased pääsevad linna.

Linnakirjelduste ja korduste kõrval on tähelepanuväärne, et Aspe jutustustest moodustatud tekstikorpuses ilmnis sõnavara statistilisel analüüsil, et sõnavormi *linna* puhul, mis on ühtlasi niisama sage kui jutustuste tegelaste nimed (vt joonis 2), on 43 korral tegemist lühikese sisseütlevaga. Käändevorm *linnast* tuleb ette see-eest vaid kolmeteistkümnel korral: järeldada võiks, et linn on sihtpunkt, sealt lahkutakse aga sootuks harvemini. Linna *tullakse, minnakse, sõidetakse, saadetakse, tullakse külla, viiakse, pääsetakse, rännatakse, tötatakse, asutakse elama, saadakse ametisse või jäädakse, pöördutakse tagasi*, sinna *viib tee või jõgi, raudteerong või laev*, sinna *viiakse ja saadetakse*, müriinal linnaväravast sisse. Sõna *pääsema* on konteksti vaadates väga mõjus, omamoodi punktipanek linnamineku-teemale ja kindlasti selline sõna,

²⁰ Pärnu esimene suur vabrik, tselluloosi tootnud Waldhof asutati aastal 1899. Vabrikute ehitamine muutis linna elustiili märgatavalt. Esimese maailmasõja ajaks oli Waldhofis 3000 töolist, vabrik reostas õhku ja vett. Pärast õhkimist ja likvideerimist jätkus tehases tootmisjäägina saadud punast šlakki ehk vaskläikeräbu veel 1920. aastatel pargiteede sillutamiseks (Vunk 2007: 141–142).

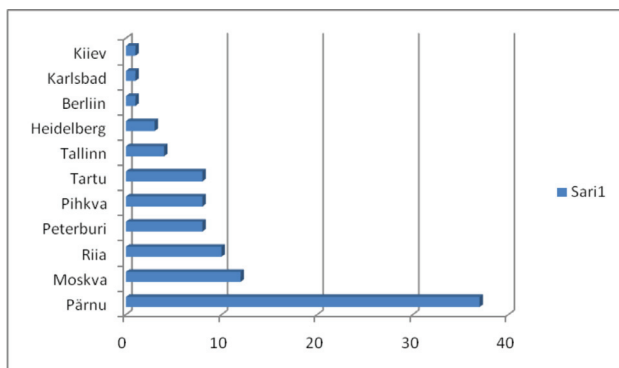
mida tavaliselt *linna* naabruses ei esine: näide pärineb jutustusest „Aastate pärast”, ja ehkki ironiliselt, on see ülim siht ja lõplik võit maaelu kannatuste ning alanduste üle.

Joonis 2. Sõnavorm linna on niisama sage kui jutustuste olulisemad tegelasnimed. Linn nimetavas käändes kui tõeline tegelaskuju esineb vaid mõnel harval korral.

Ehkki „Ennosaare Aini” on nimetatud külaromantikaks (nt Linde 1911: 318), on Aino Undla-Põldmäe selle autorit Elisabeth Aspet nimetanud pigem taluelu köitvaks kirjeldajaks, mainides ka tema rolli Pärnu linna kujutajana (Undla-Põldmäe 1960: 755). Aspe jutustusi tuleks tema arvates ikkagi käsitleda kui linnaromaani eelkaja, kus oluliseks tegelaseks on juba *lagunenud müüridega* linn ise ja samavõrd linnaminek, mentaliteedimuutus ja tegelikud elulised vajadused (erinevalt näiteks Lilli Suburgi jutustusest „Liina” (1877)). Kirjanduslikku linna läks kirjandusteose tegelane mitmel põhjusel: õppima, elama, ametisse, tohtri juurde, aga ka poodi, kirikusse, laulupeole või naist võtma. Linnaminek on Aspe jutustustes justkui omaette fookustatud teade, uus info, mida lugejale tahetakse edastada.

Pärnu kõrval torkavad Aspe loomingus silma ka teiste linnade nimed. „Kasuões” teisi linnu asendanud initsiaalide asemel on järgmistes jutustustes enamjaolt tegemist pärisnimedega. Aspe maakaart on tegelikult avar, mitme linna pärisnime mainitakse korduvalt (vt joonis 3) ning huvitav on ka see, et ehkki enim reisinud tegelane Ennosaare Ain on mees, ei randa kuigivõrd vähem ka Aspe naistegelased: nii „Anna Dorothea” kui „Ennosaare Ain” lõpevad kangelanna ärasõiduga nende tundmatutesse paikadesse. „Anna Dorothea” lugejat jääb saatma veider tunne, nagu oleks tegemist reisikirja, koguni reisiromaani algusega – nii valdav näib olevat autori soov lahkuda koos kunstniku ja tema naisega ning vaadata kodulinna tagasi kuskilt kaugelt; ning kui põnev võiks olla see, mis tuleb pärast nende lahkumist võõrsile. Aspe viimane jutustus „Aastate pärast” (1911) nendib siiski, et pärast eemalviibimist tuleb minategelane taas koju ja õnnelik võib ta olla just seal. Linn kui omaette tegelane on aga veel harv, vaid mõnel erandlikul korral esile tulev nähtus.

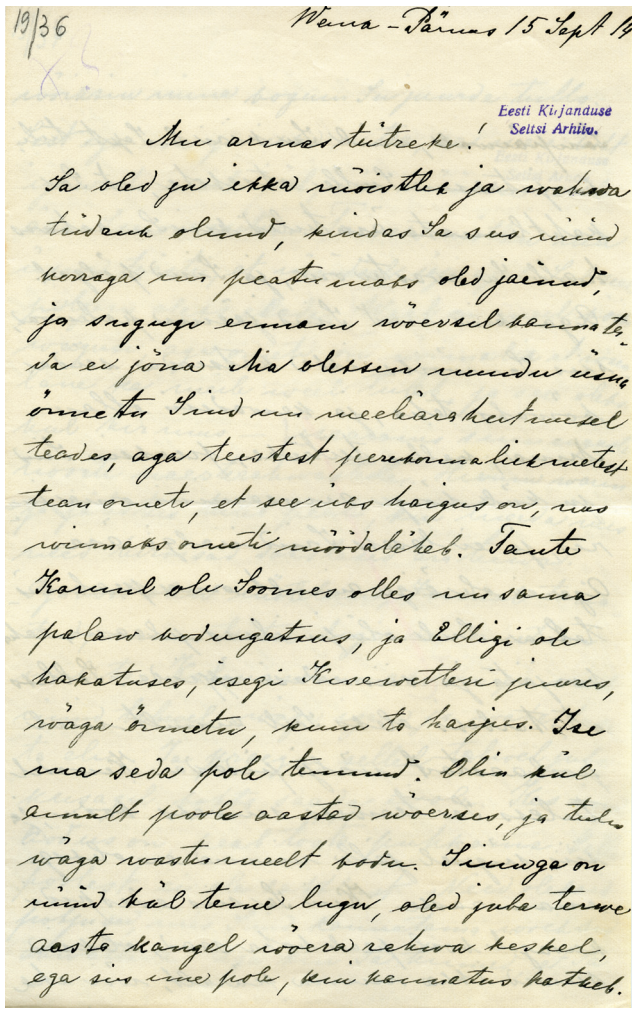
Joonis 3. Elisabeth Aspe maakaart on avar. Joonisel on näha linnanimede esinemissagedus korpuses.

Nimetatud jutustus „Aastate pärast” võitis Postimehe ilukirjandusvõistlusel 1910. aastal II koha (I auhinda välja ei antud) (Raag 1928: 67) ja oli Aspe viimane pikem teos. Tegu on kaupmeeskonda kuulunud ema kirjavormis pihtimusega oma (kasu)tütrelle ning võiks samavõrd kanda alapealkirja „Resignatsioonilugu”, kus lepitakse sellega, et suurt eluõnne ei olegi ehk õige otsida ning rõõmu võib tunda ka pisiasjust. Jutustus saab siiski õnneliku lõpu maakodus, omaenda väikses paradiisis. Olulisel kohal on taas saksastumise, emakeele unustamise ja oma rahvast võõrandumise küsimus: see on juhtunud kergemini linnas, sest maarahvale olevat peategelase sõnul rahvustunne lähedasem. Siin on kõige eredamalt välja joonistunud naise valikute komplitseeritus 19. sajandi lõpu järelärkamisaegses Eesti ühiskonnas. Elisabeth Aspe mahukam romaani looming jäi neis oludes sündimata. Üheks põhjuseks võib pidada ka nooreestlase Villem Grünthal-Ridala kriitikat 1910. aastal raamatuna välja antud „Ennosaare Aini” aadressil (vt Grünthal 1910) ning ehkki see ei olnud ülemäära karm, on näiteks Arno Raag väitnud, et just see pani kirjaniku tõdema, et ta „ei oska kirjutada uema aja inimestele” (Raag 1928: 67).

Lõpetuseks

Jutustustes „Aastate pärast”, „Ennosaare Ain” ja „Kasuõde” kasutab Elisabeth Aspe linna kujundit silmatorkavalt sageli ja korduvalt, kuid siiski jääb selle kujundi tähendus ambivalentseks. Sellele järeldusele viis ka Aspe jutustuste tekstikorpuse analüüs lingvistiliste meetoditega. Kirjutatust peegeldub linna tähenduse ja tähtsuse muutumine: kujunemine keskaegsest suletud baltisaksa ruumist roheline pargiga avatud ruumiks, mis hakkas üha enam tähistama modernse ühiskonna jooni. Aspe jutustustes kujutatud perioodil, Eesti 19. sajandi ärkamisajal, oli linn eestlase jaoks veel vastuoluline nähtus (või ruum), kuid siiski ei kuulunud Aspe 19. sajandi lõpu tärkava tööstuskultuuri ja raskete elutingimuste realistlike kujutajate hulka nagu Vilde. Aspet võiks eesti kirjandusloos pidada mitme murdepunkti,

seejuures ka selle lühiajalise vaikelu kujutajaks, mis toimus enne linnakultuuri puhkemist 20. sajandil: varasem, keskaegne linn kui võõra kultuuri kants hakkas lagunema ning uus, moodne linn ei olnud veel välja kujunenud. Veel ei olnud päriselt aru saada, mis sellest saab, aga vähemalt Aspe jaoks näis õhus olevat millegi suurejoonelise tõotus: kutsuv suurlinna-igatsus ja uue olemasolu; isegi siis, kui seda uut, üha enam eesti maarahvast lititõmbavat linna tuli kritiseerida, selle halbu külgi vastavalt tolle aja põhimõtetele ja ideoloogiale välja tuua ning võrdluses maakultuuriga ka varjukülgi rõhutada. Ka Aspe kaasaegsed autorid (näiteks Bornhöhe, Jakob Pärn) on otsinud vahendeid, kuidas linna kirjeldada. Uudistas ja kaardistas Aspegi, ent tema linn ei sarnane Lilli Suburgi ega Maximillian Põdderi omaga, rääkimata Eduard Vilde kriitilis-realistlikest töölistkvartalitega linnast tööstusrevolutsiooni viletsuse ning musta ja suitsuse taevaga, mille ekvivalendiks Pärnu puhul võiks olla hoopiski hilisem August Jakobsoni Vaeste-Patuste Rääma. Linn on nii siht- kui ka valupunkt, võõrana

Elisabeth Aspe kiri 5. sept 1914
 Karin Nieländerile (oma tütrele).
 EKLA, f 6, m 1: 1, l 19/36.

huvipakkuv ja kutsuv, linn sekkub Aspe tegelaste käekäiku ning määrab jutustuste tegevuskäike – see oli tollases kirjanduses kahtlemata uudne. Kaasaegses linnadiskursuses eksisteerinud pinge avaldub ka Aspe jutustuste keelekasutuses. Kirjanik ihkas kindlasti linna kui midagi suurejoonelist ja põnevat, suhtudes sellesse kui unistaja, kes ühendas linnaveerepildid oma kujutlustes elava suurlinnaga. Tollane Pärnu oli väike, tõeline linnakübe. Aspe kirjutas Pärnu eesti linnaromaanide eelkajana linnaks, kuhu kaudselt kallavad oma tulede kuma ka suurlinnad, mida ta oma jutustustes nii sageli on maininud.

Kirjandus

Aspe 1888 = E. A.–., Ennosaare Ain. – Oleviku Lisa, nr 10, lk 153–159; nr 11, lk 161–165; nr 12, lk 177–182; nr 13, lk 193–202; nr 14, lk 209–216; nr 15, lk 225–233; nr 16, lk 241–248; nr 17, lk 257–266; nr 18, lk 273–281; nr 19, lk 289–296; nr 20, lk 305–311; nr 21, lk 321–328; nr 22, lk 337–344; nr 23, lk 353–362 ja nr 24, lk 369–378.

Aspe, Elisabeth 1910. Ennosaare Ain. Tartu: Hermann kirjastus. – http://kreutzwald.kirmus.ee/et/lisamaterjalid/ajatelje_materjalid?table=Books&page_start (15.12.2011).

Aspe, Elisabeth 1911. Aastate pärast. Tartu: Postimees. – http://kreutzwald.kirmus.ee/et/lisamaterjalid/ajatelje_materjalid?table=Books&page_start (15.12.2011).

Aspe, Elisabeth 1913. Kasuõde. Tallinn: Maa. – http://kreutzwald.kirmus.ee/et/lisamaterjalid/ajatelje_materjalid?table=Books&page_start (15.12.2011).

Aspe, Elisabeth 1984. Ennosaare Ain. Anna Dorothea. Tallinn: Eesti Raamat.

Bachelard, Gaston 1999. Ruumpoeetika. Tallinn: Vagabund.

Bahtin, Mihhail 1987. Teksti probleem lingvistikas, filoloogias ja humanitaarteadustes üldse. Filosoofilise analüüsi katse. – Mihhail Bahtin. Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 212–234.

Bennett, Tony, Lawrence Grossberg, Meaghan Morris, Raymond Williams (eds.) 2008. New Keywords: A Revised Vocabulary of Culture and Society. Malden (Mass.) [etc.]: Blackwell.

Grünthal 1910 = W. Grünthal, Ennosaare Ain. – Postimees, 31. dets.

Jakobson, Carl Robert 1959. Üks õige talupoeg. – Carl Robert Jakobson, Valitud teosed, I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 236–242.

Jansen, Ea 2007. Eestlane muutuv ajas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Jansen, Ea, Rudolf Põldmäe 1959. Carl Robert Jakobsoni elukäik ja tegevus. – Carl Robert Jakobson, Valitud teosed, I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 9–46.

Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kampmaa, Mihkel 1913. Eesti kirjanduselo peajooned. 2. jagu. Tallinn: G. Pihlakas.

Kangro, Bernard 1940. „Romaani” tulek meie kirjandusse. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 331–339.

Karjahärm, Toomas, Väino Sirk 1997. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Kepp, Õne** 2008. Identiteedi suundumusi eesti luules. Doktoriväitekiiri. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus. – http://tartu.ester.ee/record=b2033445~S1*est (15.12.2011).
- Kruus, Hans** 1920. Linn ja küla Eestis. Tartu: Noor-Eesti.
- Kruus, Oskar** 1971. Vana-Pärnu vang. – Naine hanesulega: kirjutati naiskirjanikest. Tallinn: Eesti Raamat, lk 54–67.
- Laak, Marin** 2010. Cultural Heritage and Literary Memory: Constructing the Estonian Cultural Historical Web. – Transforming Culture in the Digital Age. International Conference in Tartu 14-16 April 2010. Tartu: Eesti Rahva Muuseum. – http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/10062/14768/1/transform_book.pdf, lk 231–238 (15.12.2011).
- Laar, Mart** 2005. Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Linde, Bernhard** 1911. Ennosaare Ain. – Eesti Kirjandus, nr 8, lk 318–319.
- Lindsalu, Elo** 2008. Naisekuju modelleerimine XX sajandi alguskümnendite eesti kirjanduses. Doktoriväitekiiri. Tallinn: Tallinna Ülikool. – http://tartu.ester.ee/record=b2445509~S1*est (15.12.2011).
- Lotman, Juri** 2006. Kunstilise teksti struktuur. Tallinn: Tänapäev.
- Lukas, Liina** 2000. Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Koost M. Laak, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 27–52.
- Moretti, Franco** 1999. Atlas of the European Novel, 1800–1900. London, New York: Verso.
- Neithal, Reet** 1999. Mis on mis kirjanduses. Tallinn: Koolibri.
- Peiker, Piret** 2006. Postcolonial Change: Power, Peru and Estonian Literature. – Baltic Postcolonialism. Toim V. Kelertas. Amsterdam, New York: Rodopi, lk 105–137.
- Pödder, Maximilian** 1977. Bob Ellerhein. Tallinn: Perioodika.
- Pärnumaa** 1930 = Pärnumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti IV. Toim A. Tammekann, J. Kõpp, E. Kant. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Raag, Arno** 1928. Elisabeth Aspe elu ja looming: biograafilis-kriitiline essee. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ridala, Villem** 1913. Tõu küsimus. – Eesti kultura III. Koost V. Reiman. Tartu: Postimees, lk 199–363.
- Sarapik, Virve** 2008. Noor-Eesti antifuturismist. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 1/2, lk 242–261.
- Scott, Michael** 2004. WordSmith Tools Version 5.0. – <http://www.lexically.net/wordsmith/> (15.12.2011).
- Talivee, Elle-Mari** 2010. The inspiring townscape of the Estonian writer Elisabeth Aspe: urbanization, desire and the influence of context. – <http://www.pala.ac.uk/resources/proceedings/2010/talivee2010.pdf> (15.12.2011).
- Torop, Peeter** 1997. Inimesed ja sead. [Järelsõna.] – Fjodor Dostojevski, Kurjad vaimud. Tallinn: Eesti Raamat, lk 634–645.
- Trillo, Claudia** 1998. Metaphorical Interpretation of the City and Urban Form: The Case of Orvieto. – The City As Cultural Metaphor: Studies in Urban Aesthetics. Toim A. Haapala. International Institute of Applied Aesthetics Series, Vol. 4. Jyväskylä, lk 208–225.

Tuan, Yi-Fu 1990. *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values*. New York: Columbia University Press.

Tõnisson, Jaan 1911. *Talupoja-rahvus*. – *Postimees*, 4. jaan.

Undla-Põldmäe, Aino 1960. 100 aastat Elisabeth Aspe sünnist. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 753–755.

Urgart, Oskar 1927. Elisabeth Aspe. – *Looming*, nr 10, lk 945–950.

Valk, Kristel, Ivi Jürgenson, Elvira Liiver Holmström (koost) 2007. *Keskaegse Tallinna piirid: Tallinna Raekoja 2007. aasta näituse „Kindel linn ja varjupaik” põhjal*. Tallinn: Tallinna Raekoda.

Veski, Johann Voldemar 1918. Jakob Tülk †. – *Eesti Kirjandus*, nr 5/6, lk 108–111.

Viitol, Livia 2009. Narva ja tema semisfäär romaanis „Raudsed käed”. – Ighaljas Vilde. Eduard Vilde 140. sünniaastapäeva puhul 4.–5. märtsil 2004 Tartu Kirjanduse Majas toimunud konverentsi laendatud kogumik. Koost, toim L. Viitol. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 68–82.

Vunk, Aldur 2007. Pärnu vanadel fotodel. Tallinn: Tänapäev.

Käsikirjalised allikad

E[Elisabeth] Aspe-Nieländeri 37 kirja Heinrich ja Karin Nieländerile (oma lastele) [4. jaan 1914 – 14. juuni 1921] – EKLA, f 6, m 1: 1.

Elisabeth Aspe[-Nieländer], Tagebuch. 1878[–1919]. – EKLA, f 6, m 1: 4.

Veebiallikad

Kreutzwaldi sajand: eesti kultuurilooline veeb. – <http://kreutzwald.kirmus.ee> (15.12.2011).

Elle-Mari Talivee – MA kirjandusteaduses (Tallinna Ülikool, 2007), Underi ja Tuglase kirjanduskeskuse muuseumiosakonna teadur ning Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi kultuuride uuringute eriala doktorant. Peamised uurimisteemad on linn eesti kirjanduses ja linnast kirjutamine eesti ilukirjanduses 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, stilistiline kirjandusuurimus ning soome-ugri kirjandused.

e-post: ellemari@eki.ee

Between a story and a novel: Elisabeth Aspe's town*Summary*

The following article analyses the description of towns in the short novels of Elisabeth Aspe: *Kasuõde* (*Stepsister*, 1887), *Ennosaare Ain* (*Ain From Ennosaare Farm*, 1888), *Anna Dorothea* (1891) and *Aastate pärast* (*After Many Years*, 1910). Aspe (1860–1927), one of the first Estonian female writers and an early realist, lived on the town border of Pärnu in south-west Estonia. During this historically interesting period, towns grew rapidly, but the ideology initiated by the national awakening movement concentrated on the idea of a nation being tightly bound to the countryside. Aspe's works are like a litmus test of her time, and were influenced by German authors (Otilie Wildermuth, W. Heimbürg and Eugenie Marlitt), as well as by the Estonian national awakening period. Her first (epistolary) novel is based on a pure opposition between the city and the country; in her later novels, the emphasis has changed: the contrasts are suddenly more ambivalent. One possible explanation is the impelling emergence of city thematics, and the early city novel replacing the village story – a process that began in Estonian literature at that time – resulting in a more complicated picture than a simple black-and-white opposition. This was a period of mapping, describing and exploring the townscape with curiosity and eagerness; also, it was a period of warning social criticism. For example, Eduard Vilde wrote a novel about factories consuming their workers, and men from country villages coming to a town. It was also a time of a fight for Estonia's own town space, persuading the Estonian reader that he/she had the same right to live in towns, and even to govern towns, as the existing upper classes from other nationalities. In *Ain From Ennosaare Farm*, the protagonist has a double Estonian-German identity, belonging simultaneously to the town and to the countryside; finally, he acknowledges his ethnic origin. Throughout Aspe's novels, the word "city" has a controversial meaning. However, the importance of the city does not preclude the importance of other landscape details in her work.

Aspe's novels do not depict the anticipated problems of the city as an industrial monster destroying the health of workers; in fact, the word *factory* is mentioned only once, and the novels reflect the strong inviting glow around towns. In her novels, the cityscape changes pivotally, from a medieval *burg* into an open space. Aspe describes two cityscapes in parallel: first, a very visual, safe and protected space with walls, where the inner safety is protected from outsiders, and then an already changed, open world with its hazards. Her characters are well aware of the changing town structure: the disappearance of walls and gates, and the loss of the borders of the previous world, which divided the world into the (free) townspeople and the peasants, the wild and the civilized. The importance of moving into cities is also anticipated in the level of language as a keyword of the era. Aspe's novels may also be seen as momentary still-lives during the final outbreak of city-life: fundamental changes had already taken place, but their direction was uncertain.

The vision of the urban future might also have been illuminated by the attraction of other cities Aspe mentions by name, but which she had not herself had a chance to visit: for example, she describes Moscow, the old capital of the Russian emperors, as an old painting of a holy city.

For closer examination of Aspe's short novels, the theoretical works of Mikhail Bakhtin, Franco Moretti and Yuri Lotman were used; the language-based survey was carried out by means of building a corpus of three novels (*Stepsister, Ain From Ennosaare Farm and After Many Years*) digitalized by the Estonian Literary Museum and using computer-assisted corpus-based analysis.

Elle-Mari Talivee – MA in Comparative Literature at the Tallinn University (2007). Researcher at the Tuglas and Under Literature Centre museum department and a doctoral student in cultural studies at the Estonian Institute of Humanities, Tallinn University. Her main research interests are the city in the literature of Estonia (especially at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries), the stylistics of literature and Finno-Ugric literatures.

e-mail: ellemari@eki.ee